

¹Ерлан ЖИЕНБАЕВ, ²Әсия АБДУЛХАЙ

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>

²магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (assiya.abdulkhay@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-7436-5350>

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП
ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ***

Андатпа: Әр халықтың өзіне тән тілдік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктердің ішінде лақап есім қою үрдісінің орны бөлек. Тұлғаның азан шақырып қойған есімімен қатар лақап немесе бүркеншік атының болуы да әдебиет саласында кеңінен танымал. Мағынасы мен мәні үйлескен, айтуға оңай, ықшамдалған есімдерді байқап, таңдап қою – халықтың санасынан берік орын алған, жалпыхалықтық дәстүр. Көптеген тарихи оқиғалар арқылы аңыз адамдардың іс-әрекеті бүгінге жетіп, белгілі есімдері арқылы ұрпақтар жадынан орын алған. Осы тұрғыда қазақ және түрік әдебиеттерінде де ақын, жазушылардың лақап аттарды көптеп қолданғаны жасырын емес. Дегенмен, сан түрлі себептермен адам аттары өзгеріске ұшырап, тіпті кейбір зиялылардың аттары ұмыт болып, тарихи маңыздылығы күңгірт тартқан. Кейбірі саясаттың әсерінен бүркеншік есім пайдалануға мәжбүр болса, екінші бірі лақап ат қолдануды сән деп білген. Қазақ әдебиетінде танымал ақын жазушыларға құрмет көрсетіліп, «Ұлт ұстазы», «Отан ақыны», «Жыр падишасы» т.б. есімдермен аталып жүргені белгілі. Бұл үдеріс түрік әдебиетінде де кездеседі. Мақалада қазақ және түрік әдебиеттерінің ономастикалық кеңістігіндегі бүркеншік және жанама есімдер мен лақап аттардың түрлерін анықтау, оның себептерін көрсету мәселесі қарастырыла отырып, өскелең ұрпаққа есімдердің ортақ және өзіндік ерекшеліктерін нақтылай келе, оларды ажыратудың критерийлері ұсынылды. Қазақ және түрік зиялыларының қосалқы есімдерінің ортаға шығу себептері жан-жақты талданды. Сонымен қатар өткен ғасырда көптеп белең алған бұл дәстүрдің қазіргі жалғасы жайлы сөз қозғалып, лақап есімдерге қатысты бірнеше терминдердің мағынасы берілді.

Кілт сөздер: ономастикалық кеңістік, қазақ және түрік зиялылары, бүркеншік есім, лақап аттар, қоғам белсенділері, бейресми есім

* Келген күні: 1 наурыз 2023 ж. – Қабылданған күні: 5 мамыр 2023 ж.

Geliş Tarihi: 1 Mart 2023 – Kabul Tarihi: 5 Mayıs 2023

Date of Arrival: 1 March 2023 – Date of Acceptance: 5 May 2023

Поступило в редакцию: 1 март 2023 г. – Принято в номер: 5 май 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1258787

¹Yerlan ZHIYENBAYEV, ²Assiya ABDULKHAY

¹PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhtan (yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>

²Master's student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhtan (assiya.abdulkhay@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-7436-5350>

NICKNAMES IN KAZAKH AND TURKISH LITERATURE AND THE NATURE OF THEIR TRANSFER

Abstract Each nation has its own linguistic characteristics. Among these features, a special place is occupied by the process of nickname. Along with the main name of a person, the existence of a nickname or pseudonym is widely known in the field of literature. To observe and choose abbreviated names that have a euphonious meaning and meaning is a national tradition that has firmly taken its place in the minds of the people. Through many historical events, the deeds of legendary people have reached our days and are remembered by generations under their famous names. It's no secret that poets-writers often use nicknames in Kazakh and Turkish literature. However, for various reasons, the names of people have changed, and even the names of some intellectuals have been forgotten, and their historical significance has faded. In Kazakh literature, there are some poets and writers known by the nicknames "Poet of the Motherland", "King of Songs", etc. It can be seen that this process is also widely used in Turkish literature. Some were forced to use pseudonyms due to political influence, while others knew it was fashionable to use nicknames. The article, considering the problem of determining the types of pseudonyms and indirect names and nicknames in the onomastic space of Kazakh and Turkish literature and showing their causes, presents the criteria for their delineation before the younger generation, clarifying the common and unique features of names. The article comprehensively analyzes the reasons for the appearance of secondary names of the Kazakh and Turkish intelligentsia. Also, "Why are there so few adherents of this popular tradition in the last century?" In addition, the meaning of several terms associated with nicknames was given.

Keywords: onomatopoeic space, Kazakh and Turkish intelligentsia, pseudonym, nicknames, public figures, unofficial name

КІРІСПЕ

Қазақ және түрік халықтарының дәстүрі, мәдениетінде туған соң қойылатын жеке есімнен басқа қосымша, лақап немесе бүркеншік аттары болады. Осы тұрғыда халқымыз дүниеге келген нәрестеге есім қоюға, мән-мағынасына жауапкершілікпен қараған. Қойылған есім баланың өмір жолына ұқсайды, өмір жолы нәрестеге қойылған есімге де байланысты деп нанған. Сол үшін жаңа дүниенің есігін ашқан балаға ниеттеніп, үлкен үмітпен танымал тұлғалардың, атақты адамдардың есімін немесе мәні, мағынасы терең ат қоюға әрекет еткен. Бала мінезі, түрі, әрекеттері мен тіптен өмірі де қойылған аттың, берілген аттың тарихи ауыртпалығына да байланысты деп ойлаған. Бірақ өмірде шын есімінен бөлек лақап аттарға ие, сол лақап аттарымен танымал болған тұлғалар көп. Қазақ және түрік әдебиеттеріндегі лақап аттарды зерттеу мақсатымыз – шын атымен емес, лақап немесе бүркеншік атымен әлемге әйгілі, танымал тау тұлғалар жайлы, оларға лақап аттардың берілу сипатын қарастыру. Зерттеуімізге арқау болған тақырыптың көлемді болуына байланысты біз бұл мақаламызда қазақ және түрік әдебиеттеріндегі лақап және бүркеншік аттар мәселесіне тоқталдық. Осы орайда зерттеуіміздің ауқымы қазақ және түрік елдеріндегі әдебиет саласымен шектелді. Тақырып аясында лақап ат қойылуының себебі, лақап есімдердің берілу сипаты мен тарихтағы алатын орнын анықтауға тырыстық.

Әдіс-тәсілдер: ғылыми-зерттеу ізденіс жұмысымызды әр кезеңдердегі шетелдік зерттеулерді салыстырмалы әдіс арқылы, отандық зерттеулер мен ғылыми еңбектердегі материалдарды сипаттау әдісі арқылы қарастырып, зерттеу тобы ретінде қазақ пен түрік ақын-жазушыларының лақап және бүркеншік есімдерін алдық.

Зерттеу нәтижесі. Мақаламызды лақап аттардан бастамас бұрын, жалқы есім, соның ішінде қазақ тіліндегі лақап аттардың ұғымдарын көрсетуге болады. Тарқатып жазар болсақ, жалқы есімдер туралы «Қазақ грамматикасы» атты жинақта былай дейді: «Қазақ тіліндегі зат есімдер семантикалық сипаты жағынан жалпы есім жалқы есім деген екі топқа бөлінеді. Жалқы есім деп жеке адамдарға, дүниедегі жеке құбылыстар мен заттарға атауыш болып келетін сөздерді атайды» (Қазақ грамматикасы, 2022: 443-б). Қазақ пен түрік тілдері түбі бір түркі тілдерінің тармағы болғандықтан, грамматикалық сипаттамалары да ортақ. Жалқы есімдерге келетін болсақ, қазақ тілі мен түрік тіліндегі жалқы есім болатын сөздердің ең ірі, ең көлемді мағыналық тобы –

кісінің аты-жөні мен лақап аттары. Қазақ пен түрік ономастикасында ат тергеу, *лақап ат* секілді ұғымдар бар. Ендеше, «*бүркеншік ат*», «*лақап ат*» деген ұғымдар қандай мағынаны білдіреді, қандай жағдайларда не себепті бүркеншік аттар берілетініне қысқаша тоқтала кетсек. Сондай-ақ, халық арасында *бүркеншік ат, лақап ат, псевдоним* – (гректің тілінен аударғанда *pscudos* – жалған, *опута* – есім) ат иесінің өзінің ақиқат есімін басқаша атпен қолданатын, ойынан құрастырылып шығарған есімдері көптеп кездеседі. Қазақ антропонимикасында лақап, бүркеншік аттарды алғаш рет ғалым Т. Жанұзақ зерттеген: «Бүркеншік есім (псевдоним) деп о бастағы атынан басқаша, ойша құрастырылған, ат қоюды айтады. Ол гректің псевдонимес сөзінен, мәнісі «жалған аталған, жасырын» деген ұғымды білдіреді» (Жанұзақов, 1971: 86-б).

Түркі халықтарында лақап сөзі кішігірім өзгешелікпен қолданылады. Бұл сөз әзербайжан тілінде «лэкәп», татар мен башқұрт тілінде «ләқап», қырғызша «лақап», өзбекше «лакаб», түркіменше «лакам», ұйғырша «ләкәм» болып жазылады. Ал гагауыз тілінде болса «сокакча» деп қолданылады. Татар мен башқұрт тілінде «кушамат» деген де нұсқасы да бар. Лақап сөзі армиян, серб, арнауыт, македон тілінде де кездеседі (Ercilasun, vd. 1991: s. 534–535).

Түрік ақын жыраулар мен жазушылар шығармаларында автор ретінде қолданған символикалық сөздерге махлас, мүстеар есім, бүркеншік ат немесе тапшырма деп аталады. Ежелгі дәуір түрік әдебиетінде лақап, мухур, таңба сөздері де символикалық сөз ретінде қолданылған (Etem, 1999: s. 1).

Кісі есімдеріне қатысты жасалған талдауға сүйене отырып, тізімін былай көрсетуге болады:

Кісі аттары:

1. Жеке есімдер
 - a. Туған кезде берілген есімдер
 - b. Негізгі есім
 - c. Тегі
 - d. Кіндік аты
2. Кейіннен берілген есімдер
 - a. Қаратпа есім

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

b. Бүркеншік есім

c. Лақап

d. Атақ, дәреже, мамандық есімі (Zengin, 2014: s. 19).

Қазіргі таңда кісі есімдерінің бұл тобын зерттеген ғалым Т.Т. Джарасова бүркеншік атты туылған кезде берілген шынайы кісі есімімен салыстырғанда, неғұрлым кештеу қойылатын бейресми ат ретінде есептейді (Джарасова, 2005: 86-б).

Бүркеншік атқа қоғам қайраткерлері (Әлихан Бөкейханов – *қыр баласы*, *Арыс ұлы*, *Читатель* т.б.), жазушылар (Сәкен Сейфуллин – *Сәдуақас*, Абай Құнанбайұлы – *Ибрахим*), суретшілер мен әртістер (Лидия Досалина – *Лидо*, Айбек – *Бүркіт* т.б.) түрлі себептердің салдарынан лақап атқа ие болған немесе өздері аттарын бүркемелеп, жасырып бүркеншік есім ойлап тапқан. Біз өз зерттеуімізде осының ішінде жазушылардың лақап аттары туралы зерделейміз. Қазақ әдебиетіндегі ақын-жазушылардың көпшілігі өздеріне бүркеншік есімді ойлап табуының себебін – сынға ұшырамау, құдалауға түспеу мақсатында өз есімдерін бүркемелеп отырған деген ойға толық қосыламыз. Әдебиет атты үлкен әлемде саяси сынның ізіне түсуіне жол бермеу үшін, жеке бас қасиетінің және өз туындысының бағасын арттыру үшін қолданған әдеби-мәдени жамылғыш. Сондай-ақ, бастапқыда өзінің әдеби жағынан болсын, саяси жағынан болсын дайын емес кезінде және аттас адамдармен есімі сәйкес келгенде «*бүркеншік ат*» қолданылған. Қосымша лақап аттар адамдар арасындағы байланыстың алуан түрлілігіне қарай өзгеріп, алуан түрлі формаларға еніп, яғни тиісті формасын өзгертіп, өздерінің даралығын көрсету үшін, өзін ерекше қырынан таныту мақсатында жұмсалады. Қазақ халқында, әсіресе, ақын-жазушылар арасында лақап атпен танымал болған тұлғалар көп. Ал жеке өмірде өмірдің әртүрлі жағдайларына байланыста қойылған лақап есімдер тіптен көп.

А.Әлиакбарова «Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы заманауи қазақ антропонимиясы: трансмиссия, трансформация» атты диссертация жұмысында: «Соңғы жылдары әр түрлі гуманитарлық ғылым салаларында бүркеншік атқа (псевдоним) деген қызығушылық туындағаны байқалады» (Әлиакбарова, 2020: 144-б), – дейді. Бір ескерте кететін мәселе, соңғы жылдарда ғана емес, бүркеншік аттарды ақын-жазушылар бұдан да алдыңғы уақыттарда қолданған. Кейбірінің он шақты лақап аттары болса, кейбірінің лақап аттары 30-дан асып

жығылады. Қазақ антропонимдері талай ғылыми-зерттеулерге арқау болған тың сала, бұл мәселеге шетелдік ғалымдардың да, отандық ғалымдардың ізденіс еңбектерінен көптеп мысалдар келтіруге болады. Мәселен, көптеген лексикограф ғалымдар бүркеншік аттарды зерттеу нәтижесінде сөздік құрастырған. Олардан атап айтсақ, И.Ф. Масанов, В.Г. Дмитриев, А.В. Сулова, А.В. Суперанская, М.В. Голомидова, қазақ ғалымдарынан жалқы есімдер, соның ішінде бүркеншік есімдер жайлы тыңғылықты зерттеулер жүргізген ғалымдардан Т.Жанұзақов, Ә.Қайдар т.б. ғылыми еңбектерінде лақап аттарға түсініктеме беріп, жан-жақты сипаттайды. Бүркеншік атқа берілген бірнеше анықтаманы ұсынуға болады. Орыс лингвисті И.Ф. Масанов «В мире псевдонимов, анонимов и литературных подделок» еңбегінде бүркеншік ат, яғни лақап атқа мынадай түсініктеме береді: «Лақап – шығарма соңына қойылатын автордың шын атына сәйкес келе бермейтін қосымша аты» (Масанов, 1960: 178-б). Орыс зерттеушісі А.В. Суперанская, қазақ лингвисті Т.Жанұзақов бүркеншік аттарды жалқы есімнің ерекше тобы ретінде қарастырады. А.В.Суперанскаяның пікірінше: «Егер оның лақап аты бар болса, жекеменшік есімі де міндетті түрде болады» (Суперанская, 1969: 38-б). Яғни адамда бүркеншік аттың болуы дегеніміз оның міндетті түрде шын есімі бар екендігін білдіреді деген сөз.

Жоғарыда келтірілген анықтамалардың айырмашылығына қарамастан, ғалымдар бүркеншік аттың кісі есімімен салыстырғанда жалған, ойдан шығарылған есім екендігін атап көрсетеді. Мұндай лақап аттарды ақын-жазушылардың ойлап табуының себебі – өмір сүрген ортасы, сол кезеңдегі саяси ахуалмен тікелей байланысты. Кеңес дәуірінде ақын, жазушылар лақап аттарды көп қолданған болса, дәл қазіргі кезеңде сахна адамдары, яғни өнер адамдарының лақап аттарды жиі қолдануы белең алып отыр. Бірінші жағдай бойынша сынға ұшырамау мақсатында лақап ат ойлап тапса, екінші жағдай бойынша басқа сахна адамдарынан ерекшеленіп тұру мақсатында өз аты немесе тегімен емес, лақап атпен шығуды орынды деп тапқан әншілер көптеп кездеседі. Таң қаларлығы – тарих сахнасында лақап атпен аты әйгіленген тұлғаларды көптігі.

1. Қазақ әдебиетінде лақап есімдердің берілу сипаты

Қазақ тіл білімінің антропоним саласында лақап немесе бүркеншік есімдерді жүйелеп тұңғыш рет зерттеуші Т. Жанұзақ қарастырған: «Бүркеншік ат (псевдоним) деп шын аттан бөлек, ойдан шығарылған, көп реттерде тегі мен есімдерорнына жүретін атауларды айтады. Ол гректің псевдонимес сөзінен алынып, мағынасы «жалған аталған,

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

жасырын» деген ұғымды білдіреді» (Жанұзақов, 1971: 86-б). Қазіргі кезде кісі есімдерінің ішінде бүркеншік есімдерді қарастырған ғалым Т.Т. Джарасова бүркеншік есімді туыла сала берілетін есімімен салыстыра келгенде, анағұрлым кейіндеу берілетін ресми емес ат деп есептейді. Профессор Т.Жанұзақов лақап аттарды лексикалық мағынасына қарай мынадай топтарға бөледі:

I. Адамның түрлі белгілеріне тән лақап аттар.

а) Кісінің кескін-келбетіне байланысты. Мысалы: Қаракөз Айша, Қасқыркөз, Телқара, Сары Асан, Шұбар Малыбай, Жылтырбет Төрехан, Күлімкөз Ботан, Бұжыр Мақан, Қызылбет Әли, АқбасӘзім, ҚасқабасСәлім, Шоңмұрын Кәдір, Жылтыр Хасен, Шегір Асаубай, Алакөз, Көккөз т.б. Аталған түрге қатысты бай әдебиетіміздегі: Қарашаш, Қара Көжік, Қаракөз Айым секілді есімдердің (қара, қаракөз, сұлу) тіркестерін ресми емес, яғни лақап есімдерге жатқызуға болады.

б) кісінің қимыл-әрекетіне, дене бітіміне тән лақап аттар. Мысалы: жорға Жұмабай, Ұзын Ахмет, Қисық Әлтай, Қалтақбас Ғабдеш, Ұзын Әшкер, Бүкір, Түйе балуан, Майысқақ Қаратай, Шойынқұлақ, Шойықара, Қортық Сәми т.с.с.

в) адамның дене мүкістігіне тән. Мысалы: Бүкір, Сақау Баймағамбет, Шолақ Шаймерден, Таз Сұлताқай, Балуан-Шолақ, Пысылдақ Омар, Қалтақбас Әспет, Төкір Сойдақтіс, Манап таз, Кекеш, Ораз т.с.с.

II. Кісі мінезіне, бейімділік әрекетке, ерекше қасиеттеріне тән. Мысалы: Найзағай Асан, Қиясбай, Қисық, Дарабоз.

III. Негізгі кәсібі мен атқаратын қызметіне қарай: Етікші Ахмет, Оташы Мәлібек, Саятшы Ораз, Ұста Сұлтанбек.

IV. Әлеуметтік жағдайларға тән лақап есімдер. Мысалы: Күшікбай би, Алғазы сұлтан, мырза Боранбай т.т. Мұндай лақап аттар қазір жоқ (Жанұзақов, 1971: 86-б).

Лақап аттар адамның ақиқат қойылған атымен қатар өмір сүреді. Оның кейбірі әбден үйреншікті болып кетеді де, шын аты сияқты қалыптасып кетеді, тіптен адам сол шын атқа айналған лақап атымен дүниеден өтеді. Бұған дәлел ретінде атақты ақын, жазушылардан *Абай*, *Сәкен*, *Шоқандарды* айтуға болады. Ал екінші бірі, кейбір уақыт аралығына дейін солай аталып келеді де, ескерілмей кетіп, шын аты өміршен болады. Яғни шын аты қолданысқа актив түседі де, лақап атын қолданыстан ығыстырып тастайды. Мәселен, дене бітіміне байланысты

кішкентай кезінде қойылған лақап аттар басының жалпақтығына қарай *Жалтақбас*, аяғының қисықтығына қарай *Маймақ* секілді аттар есейген соң қолданыстан қалып кететін түрлері де өмір барысында кездеседі. Ал кейбір бүркеншік аттар кісінің шын атымен тіркесе айтылып қолданыстан шықпайды. Оған қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, лақап аттың осы бір қосалқы түрімен жақсы таныс *Қозы Көрпеш*, *Алдар Көсе*, *Жиренше Шешен*, *Ақан сері*, *Біржан сал* секілді мысалдарды келтіруге болады. Осы лақап есімдердегі «көрпеш», «көсе», «шешен» сөздері профессор Т.Жанұзақ айтқандай, кісінің қасиетін, пішінін және сапасын білдіртіп тұр. Енді осыларды талдап көретін болсақ, өзіндік ерекшеліктерін байқаймыз.

Әдебиеттанушы ғалым Б.Кенжебаев бүркеншік аттарды қою әдісін былай жіктейді:

1. Бүркеншік аттардың жасау, туу жайымен байланысты немесе географиялық принцип бойынша (туған жер, ру атымен қою) Мысалы: *Ақмола*, *Омбылық*, *Қоңыр*, *Семей* т.б.

2. Криптонимдік әдіс бойынша (өз атының немесе фамилиясын бас әрпін қысқартып қою) Мысалы: *М.Ә.* – *Мұхтар Әуезов*, *М.Ж.* – *Мағжан Жұмабаев*, *С.С.* – *Сәкен Сейфуллин*.

3. Лақап аттармен атау (дене пішіні, психологиялық ерекшелігіне байланысты) Мысалы: *Қараша бала* – Б.Майлин, *Зайсан жігіті*, *Жаны ашыған* – Ж.Байболов, *Семинарист Әуезов* – М.Әуезов т.б.

Зерттеушілер С.Талжановтың, Б.Кенжебековтың, Е.Байболовтың материалдары бойынша төмендегі қазақ әдебиетінің өкілдері мен қоғам қайраткерлері мынадай лақап аттарды, ғылым тілімен нақтылап айтсақ, аллонимдерді қолданған:

Сәкен Сейфуллин, «*Манап*», «*Дүйсенбі*», «*Жұмақан*»;

Бейімбет Майлин – «*Шаңқан*», «*Малай*», «*Быж*», «*Б.М.*», «*Қойшы*», «*Кедей*», «*Шаңқа*», «*Қара бала*»;

Ілияс Жансүгіров – «*Таңқыбай*», «*Матай*», «*Мерген*», «*Бөкейше*», «*Тілші*», «*Марқа*», «*Сақа*», «*Қордай*», «*Ақжол-Қаптағай*»;

Мұхтар Әуезов – «*Арқар*», «*Арғын*», «*Қоңыр*»;

Қадыр Тайшықов – «*Бұйрас*», «*Мәлтең*», «*Бөгде*», «*Қапсыңқа*»;

Ерғали Алдоңғаров – «*Тамшы*», «*Студент*», «*Сартай*», «*Е.А.*»

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

Сәбит Дөнентаев – «*Жетім*»;

Аманғали Сегізбаев – «*Жөнеу*», «*Оқушы*», «*Сыныш көз*»;

Сәбит Мұқанов – «*Сым*»,

Сұлтанбек Қожанов – «*Тоқпақ*», «*Тарпаң*», «*Замандас*»;

Қалмақан Әбдіқадіров – «*Жалишы*»;

Жұмат Шанин – «*Ш*», «*Атығай*»;

Жақан Сыздықов – «*Жаңқа*», «*Ұлпан*», «*С.Ж.*» (Сейдімбек, 2009: 21–27-б).

Осы мысалдарға тағы да қоса кетсек, Шәкәрім Құдайбердіұлы кейбір шығармаларының астына «*Ұмытылған*» деп қол қойса, Әлихан Бөкейханов өзінің бірқатар зерттеу, мақалаларында «*Қыр баласы*», «*Арысұлы*», «*Қалмақбай*» деп қол қойып отырған екен. Ұлы ақынымыз Абайдың өзі алғаш өлеңдерін Көкбай атынан жариялауы да бүркеншік атты пайдалануының бір түрі. Деректерге сүйенсек, қоғам қайраткері Әлихан Бөкейхановтың 30-дан аса лақап аттары бар екен. 1923 жылы «К.Степняк» деген лақап атпен «Кенесары Қасымовтың тарихына қатысты материалдар» атты еңбегі жарыққа шықса, одан басқа да *V, Ә.Н., Ғали хан немесе Әли хан, Қыр баласы, Арыс ұлы, А.Н., Сын степей, А.Б., Омский казак, Уак, Наблюдатель, Читатель, Н.Ш.* сияқты лақап аттардың әр кездері қолданылғанын білеміз.

Адамдардың жеке есімдерін, яғни жалқы есімдерді тіл ғылымының антропонимика саласы зерттесе, антропонимика лақап аттармен айналысатын саласы. Ономастика саласы бойынша бөлімдер өте көп, бірақ оның көптеген бағыттарының арасында әлі күнге дейін адамдардың лақап аттарын зерттейтін ғылым жоқ. Рас, бұл бағыттағы жұмыстар қазір ғылыми тұрғыда зерттеліп жатқанын жоққа шығармаймыз. Сондықтан бұл мәселе қызығушылығымызды оятты. Сонымен, тілімізде ресми шын аттармен қатар, лақап аттар да өте көп қолданылатынына көз жеткіздік. Мақаламыздың басында қазақ халқы ежелден есім таңдауға жауапкершілікпен қарағанын, бала есімі оның өмір жолын анықтайды деп сенгендігін жазған болатынбыз. Бүркеншік есімдердің, лақап аттардың елуден астам түрі бар, солардың бірнеше түрлеріне тоқтала кетсек:

Автонимдер – грек тілінде «нағыз есім» сөзінен алынған лақап атпен жазатын адамның шын есімі. Мысалы: Әкім Таразидың автонимі – Әкім Ұртайұлы Әшімов.

Анаграммалар – грек тілінде «қайта» және «әріп» сөздерінен алынып, сөз ішіндегі әріптердің орнын алмастырып айту арқылы бүркеншік ат жасау. Мысалы: Мұзаффар Әлімбаевтың – «Мәлім», Нұрсұлтан Әлімқұловтың «ӘН», Қадыр Мырзалиевтің – «Мырза Әли» деген лақап аттары бар.

Аллонимдер ағылшынша адам аттарының, географиялық атаулардың т.б. жарыспа түрлері, бұл лақап есім түрінде шын есімін қолданбай, басқа бір есімді бүтіндей иеленіп, лақап атқа айналдырып, үнемі қолданады. Мәселен, қазақ әдебиетінде аллонимді лақап есімдері бар ақын-жазушылар: Матай, Қаптағай – Лияс Жансүгіров. Мырқымбай, Малай, Жолаушы, Балықшы – Бейімбет Майлин, Қоңыр – Мұхтар Әуезов, Әкім Тарази – Әкім Тарази – Әкім Әшімов, Сандуғаш Адаева – Фариза Оңғарсынова т.б. (Сейдімбек, 2009: 22-б).

Қазақ әдебиетіндегі ақын-жазушылар арасында бүркеншік есіммен белгілі болған атақты адамдардың шын аттарының бірін білсек, бірін біле бермейміз. Сондай лақап аттарымен танымал болған тұлғалардың лақап есімдерін біле жүргеніміз жөн дей келе, қазақ әдебиетіндегі біраз тұлғалардың лақап есімдеріне шолу жасасақ.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы – атақты, танымал ақын. Абайдың өлеңдерін оқымаған, танымал дегендерін жатқа білмейтіндер жоқ шығар, сірә. Дана Абайдың азан шақырып қойған есімі – ИБРАҺИМ. «Ибраһим» сөзі пайғамбардың аты екені баршамызға аян. Ибраһим қалай Абай атанды? Абай есімі – қазақ және әлемнің тарих беттеріндегі ұлы есімдердің бірі десек еш әбестігі жоқ. Оған Абайдың ғибратқа толы ғұмыры, артынан бізге аманаттап қалдырған өлмейтін, өшпейтін рухани мұрасы айғақ. Біз қазақ туралы, қазақтың өлең-жырлары жайлы айтқанда ең алдымен ұлы Абайды мысал ретінде айтамыз. Бұл дегеніміз – ұлтына деген жанашырлықтың, қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдыз ретінде, елін сүйген ұланға деген құрметтің белгісі. Әрі Мұхтар Омарханұлы Әуезов те қазақ әлемін «Абай жолы» шығармасы арқылы әлемге әйгілі етті емес пе! Осы ретте ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының мына сөзі еріксіз ойға оралады: «Қазақтың бас ақыны – Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ...». Жоғарыда атап өткеніміздей, Абайға әкесі Құнанбай қажының ескіше азан шақырып қойған есімі – Ибраһим. Бұл есімді қазақ топырағынан қасиетті Меккеге аттанып, қажылық парызын өтеп, сонда «такия» (қажыларға арналған қонақ үй) салдырған әкесі Құнанбай қойған. Ал

Абайды жеңгелері қазақы дәстүр бойынша атын атамай «Телғара» десе, Зере әжесі Абай деп еркелеткен (URL-1). Біз ең бастысы қазақ есімдерінің мағыналары мен оның мәні жайлы жазылған еңбектерге шолу жасағанда Абай есімінің түрлі мағына беретініне көз жеткіздік: *абайлағыш, байқағыш, ойшыл* (URL-2).

Әкесі Құнанбай қажы азан шақырып қойған Ибраһим есімін қазақ даласында арабша сауаты бар адамдардан бөлек қарапайым халық өз тіліне ыңғайлап «Ыбрайым» деп атаған (URL-2). Өйткені қазақ тілінің өзіндік дыбысталу заңдылығы құрамында «h» дыбысы бар араб сөздерін өзгеріске түсіріп, аталған дыбыстан «й» дыбысын жасауға бейім. Мәселен, арабтың «Илах», яғни «Илаһым» сөзі тілімізде «лайым» болып айтылатынын біреу білсе, біреу білмейді. Сол секілді «Ибраһим» сөзі де «Ыбрайым» ретінде кең қолданысқа енген. Бұл атау кейіннен «Ыб(ы)рай» болып қысқарған (Ыбырай Алтынсарин, Үкілі Ыбырай). Сөйтіп «Ыбрай» сөзінің «р» дыбысы шала айтылып, «Ыбай» дегенге жақындаған болса керек. Бәрімізге белгілі, әлем тілдерінің біразында (қытай, француз, ағылшын, т.б.) «р» дыбысы жазылса да жартылай немесе мүлдем оқылмайтын кездері болады. Яғни «р» дыбысының тіл ұшынан шығатынын ескерсек, ауызекі тілде бұл дыбыстың «Ыбрай» сынды сөздерде түсіп қалу ықтималдығы барын көреміз. Жалпы кейбір сөздердегі «р» дыбысының өзгеру, ауызекі айтылымда түсіп қалу мәселесі Б.Сағындықұлының «Қазақ тілінің тарихы» атты еңбегінде айтылады. Мәселен, онда «бір» сөзінің құрамындағы «р» дыбысының тілдің даму эволюциясында өзгерістерге ұшырап, тіпті түсіп қалуын былайша түсіндіреді: *бирлан-билан-биан-бен...* (Сағындықұлы, 2011: 85-б.).

Б.Сағындықұлының ойын ары қарай тұжырымдап, Б.Мырзақұл: «Содан жасы келген Зере әженің Ыбрай(ым) немересін «Ыбай-Ыбай» деп еркелетіп, артынан бұл есім Абай деп өзгеруі әбден мүмкін. Сонымен қатар «Ыбрай» сөзіндегі «б» және «й» дауыссыз дыбыстары – «Абай» сөзіндегі «б» мен «й» дауыссыз дыбыстарымен сәйкесіп тұр» дегенді айтады (Сағындықұлы, 2011). Міне, біз осылайша ғылым тіліне тән заңдылықты сақтай отырып, зерттеуші-ғалымдардың пікірлерін сөзбе-сөз беруді жөн көрдік. Мақсатымыз – зерттеулерге сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі лақап есімдер мәселесін азды-кем салыстыра зерттеу.

Шоқан (Мұхаммедқанафия) Шыңғысұлы Уәлиханов – ағарту саласындағы алғашқы мәдениет өкілдерінің бірі, шығыстануды, тарихты, фольклорды, этнографияны, географияны талмай зерттеген

ғалым. Шоқанның туылған кезде қойылған шын аты – Мұхаммедқанафия. Хазірет Әлидің ең батыр ұлының құрметіне әрі «Болашақтың Мұхаммед-Ханафиясы болар ма екен?» деген тілекпен Қалқай ишан балаға осы атты қоятыны туралы Шоқанды зерттеп жүрген Р.Рахымқызы айта келе, анасы Зейнептің оған тілі келмей, баласын «Қанаш» деп, ал былайғы жұрт «Шоқан» деп атап кетеді деген пікір білдіреді (Рақымқызы, 2011: 5–9-б.).

Мәшһүр Жүсіп Көпеев – шын аты Адам Жүсіп. Тоғыз жасында қисса дастандарды жатқа айтып, талайды таңдай қақтырған Жүсіпке есімің Мәшһүр, яғни танымал, атакты болсын деп танымал тұлға Мұса Шорманұлы атаған екен. Ат қоюдың сыры осы ма дерсің?! Атына лайық Жүсіп мәшһүр болғаны анық.

Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин – қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, ақын, қоғам және мемлекет қайраткері. Сәкеннің шын есімі – СӘДУАҚАС. Автор өзінің мақаласы мен шығармаларын «Манан», «Дүйсенбі», «Жұмақан» деген лақап аттармен шығарған.

Бейімбет (Бимұхаммед)Жармағамбетұлы Майлин. Бейімбеттанушы, әдебиет зерттеушісі Токтар Бейісқұлов Бейімбеттің 74 лақап есімі барын айтады. Сол тұстағы қалам қайраткерлерінің бүркеншік есімді көптеп пайдалануының бірнеше объективті себептері бар. Ең бірінші, әуелгі патша үкіметінің, кейінгі кеңестік партияның соңына түсуінен сақтанып, ізіне түсуіне жол бермеу еді. Екінші бір себебі әлі көпшілігі оқу оқып, жазу жазудан бейхабар кезде баспа беттерін толтырып отыру, баспаға шығарылатын материалдарды жариялау көп ретте баспагерлердің өзіне міндеттелген. Автордың еңбектері: «Шаңқан», «Малай», «Быж», «Б.М», «Қойшы», «Кедей», «Шаңқа», «Қара бал» секілді бүркеншік есімдермен жарияланып отырған. Бимұхаммед – Бейімбет Майлиннің шын аты.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов – өзі жазған туындыларының соңында «Қоңыр», «Арғын», «Жаяусал», «Айғақ» деген бүркеншік есіммен қол қойып әрі жазып отырған.

Ілияс Жансүгіровтің – «Таңқыбай», «Матай», «Мерген», «Бөкейше», «Тіліш», «Марқа», «Сақа», «Қордай», «Ақжол-Қантағай» деген бүркеншік аттары мәлім.

Міржақып Дулатұлының – дерлік әңгімелері бүркеншік есімдерімен жарияланған. Соның ішінде өте көп қолданған бүркеншік

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

есімдері: «Азамат», «Мадияр», «Таймінер», «Түрік баласы» және «Арғын баласы».

2. Түрік әдебиетінде лақап есімдердің берілу сипаты

Түрік әдебиетінде лақапты түрлі жағдайға байланысты автордың өзі таңдайды немесе оған беріледі. Тіпті әдебиет саласында лақапсыз автор жазылған өлең қақпақсыз ыдысқа ұқсатылады. Символикалық тұрғыдан берілген лақаптың таралғаны соншалық кейбір ақын, жазушылар шын есімі беймәлім болып, шығармаларында қолданған лақап есімдерімен аталып кеткен (Çalik, 1999: s. 1).

Түрік әдебиетінде XV ғасырдың танымал ақыны Шейхидің шын есімі – Юсуп Синануддин; XVII ғасырдың қарымды ақыны Нефидікі – Өмер; XVIII ғасырдың ақиық жырауы Недимдікі – Ахмет; XVI ғасырда жалғыздық тақырыбын жырлаған ақын Фузулидікі – Мехмет; XVII ғасырдың ойшыл ақыны Набидің шын есімі – Юсуф екенін Анадолы елінде көпшілік қауым біле бермейді. Бұл үдеріс XIX және XX ғасырларда да жалғасын тапқан. Муаллим Нажидің есімі – Өмер; Намык Кемалдікі – Мехмет Кемал; Хекимоғлу Исмайлдың есімі – Өмер Окчу; Ака Гундуздікі – Эмин Али; Явуз Бахадыроғлуның есімі – Ниязи; танымал жырау Гевхеридікі – Мехмет; Дадалоғлуның есімі – Уәли; жыршы Шенликтікі – Хасан; Сумманидің есімі – Хүсейін екенін зерттеушілерден басқа кісілер өте аз біледі.

Түрік әдебиетінде лақап есім ақын жазушының сипатына қарай екі немесе үш буыннан тұратын сөзден құралады. Үш буыннан құралған лақаптар аруз өлшеміне сәйкес болуы үшін бір буыны қысқа болған. Ақындар өлеңдерінің соңғы бәйтіне лақап атын қосып жырлаған. Лақабы жазылған бәйіт махлас бәйіт деп аталады (Çalik, 1999: s. 2).

Түрік диуан әдебиетінде лақап есім үрдіске айналғандықтан, бір лақап есімді бірнеше ақынның қолданғанын байқауға болады. Бұл мәселе әдебиет зерттеушілері үшін кедергі болары анық. Өйткені ескірген дереккөздерінен табылған өлеңдердің кімге тиесілі екенін лақап есіміне қарап анықтау оңай шаруа емес. Шығарманың авторын анықтау үшін ақынның сөз саптауы мен стилі басшылыққа алынады.

Османлы кезеңінде түрік ақындары арасында өлеңдерінің авторы ретінде шын есімін емес, лақап атын қолдану үрдіске айналған. Қай лақапты кімнің қолданып жүргені көпшілікке белгілі болған. Тіпті бір лақап есім бірнеше ақын тарапынан қолданыла берген. Мысалы: Кудси (қасиетті) деген лақап 74 ақын тарапынан қолданылғаны анықталған (Çetin, 2012: s. 14).

Түрік әдебиетінде авторлармен қатар шығармаларындағы кейіпкерлер де кейде лақап аттарымен аталғанын байқауға болады. Әдеби шығармаларда қолданылған бұл лақаптардың халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі қолданысымен ұштастырылған. Осы тұрғыда түрік әдебиетінде лақап аттарды ақын-жазушылардың *өздері қалап алған есімдер және халық немесе белгілі бір кісі тарапынан берілген есімдер* деп екіге бөлуге болады (Sakaoğlu, 2018: s. 328).

Түрік ақын-жазушыларының өздері қалап алған есімдеріне мысал келтірер болсақ, танымал жазушы **Халит Зия Ушаклыгил** (1866–1945) шығармаларында Мехмет Халит, Халит, Накил, Измир Мекитарист Шакиданынан Халит Зия, Ушакизаде Халит Зия сынды лақап есімдерін қолданған.

Ахмет Агах Бейатлы (1884–1958) есімді ақын – Агах Кемал, Эсрар, Мехмет Агах, Сулейман Сади, Үскуплу Агах Кемал, С. Сади, Үскуп Беледие Рейси Ибрахим Нажи Бейзаде Агах Кемал, Лаедри, Сулейман Яхия, Яхия Кемал Бейатлы, Я.К., С.С.Э., Үскуптен А.Агах сынды лақап аттарымен белгілі.

Халық немесе белгілі бір кісі тарапынан берілген есімдерді 5-ке бөліп қарастыруға болады.

1. Шәкірттердің ұстазына берген лақап аттары: Гардиан (күзетші), Кетон (Кетон формуласы), Жеввал/Жавал (жылдам) т.б.

2. Шәкірттердің жолдастарын атаған лақап аттары: Мохини (жалғызым), Былдыржын (толық), Бимар (әлсіз), т.б.

3. Отбасындағы лақап аттар: Кожиш (күйеуім), Ашкым (ғашығым), Бабишко (әкетайым), т.б.

4. Спорт жанкүйерлерінің ойыншыларға берген лақап аттары: Учан Калежи (Ұшатын қақпашы), Берлин Пантери (Берлин барысы), Шейтан (шайтан), т.б.

5. Кәсіпкер, маман, көршіге берілген лақаптар: Айнажы (әйнекші), Касырга (дауыл), Силлели (шапалақ), т.б.

Түркиялық әдебиет зерттеушісі Четин, лақап есім қою үрдісі ежелден бері келе жатқанын алға тартып, негізгі ерекшелігіне қарай жетіге бөліп көрсетеді (Çetin, 2012: s. 12).

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

1. Кісінің тұлғалық сипаты, кемістігі, күлкілі жағы, ерекшелігіне қарай лақап есім беріледі. Мысалы: Бүкір Али, Керең Айша, Тазша Халит, т.б.

2. Кісінің қызық әрі аз кездесетін мінезі мен ерекшелігіне қарай беріледі. Мысалы: Хопхоп Ахмет, т.б.

3. Кісінің жануарларға ұқсастығына қарай қойылады. Мысалы: Мысық Осман, Борсық Камил, Аю Өмер, Жылан Хусейін, т.б.

4. Әкесінің лақап атымен аталатындар. Мысалы: Кел Мехметұлы, т.б.

5. Кісінің кәсібіне қарай лақап беріледі. Мысалы: Ұншы, Егерші, т.б.

6. Қарсы жыныспен салыстырылады. Мысалы: Қыз Нури, Ибне (Қызтеке) Супхи, Еркек Фатма, т.б.

7. Кісінің психологиясы мен ақылына қарай лақап беріледі. Мысалы: Эмбесил (жарымес) Талат, Дангалак (ақымақ) Кемал, Аптал (жынды) Сами, т.б.

Түрік әдебиетінің өкілдері арасында лақап (махлас) есімді үнемі, бүркеншік есімді кей уақыттарда қолданғанын байқауға болады. Бұл тұрғыда лақап есім бір кісіге өзгелер тарапынан берілетіні белгілі. Ал бүркеншік есімді ақын-жазушылардың өздері таңдаған.

Анадолы жерінде танымал ақын, жазушыларға құрмет көрсетіліп, олардың шын есімдерімен қатар атақ ретінде берілген лақаптарымен де атала береді. Мысалы: Баки: Sultanü'ş Suara (Ақындар сұлтаны); Фузули: Izdırar Şairi (Қиындық ақыны); Недим: Zevk, Eğlence Şairi (көңіл көтергіш ақын); Недим: Lale Devri Şairi (Қызғалтақ кезеңінің ақыны); Нефи: Hiciv Üstadı (Сын ұстазы); Катип Челеби: Наси Kalfa (Қажы көмекші); Намык Кемал: Vatan Şairi (Отан ақыны) және Hürriyet Şairi (Егемендік ақыны); Абдулхак Хамид Тархан: Şair-ı Azam(Ақындардың ұстазы) және Tezatlar Şairi (Қарама қайшылықтар ақыны); Нежип Фазыл Кысақүрек: Mistik Şair (Мистик ақын); Мехмет Эмин Юрдакул: Milli Şair/Türk Şairi (Ұлтшыл ақын/Түрік ақыны); Хусейін Рахми Гурпынар: Sokağı Edebiyata Getiren Romancı (Көше тілімен әдеби шығарма жазған жазушы); Пеями Сафа: Server Bedii(Сервер Беди); Режайзаде Махмут Экрем: Ağıtlar Şairi (Жоқтау ақыны); Ариф Нихат Азия: Bayrak Şairi (Байрық ақыны); Бехчет Нежатирил: Evler Şairi (Үй ақыны); Ясуф Зия Ортач: Çimdik (Шымшығыш); Рефик Халит Карай: Kırpi (Кірпи); Ахмет Митхат Эфенди: Nace-ı Evvel(Алғашқы ұстаз) және Yazı Makinesi (Жазу

машинкасы); Джахит Сытқы Таранжы: Ölüm Şairi (Өлім ақыны); Сайт Файк Абасыянык: İstanbul Öykücüsü (Стамбул хикаяшысы); Ждеват Шакир Кабаағачлы: Halikarnas Balıkcısı(Халикарнастық балықшы); Фарук Нафыз Чамлыбел: Deli Ozan (Асау жыршы), Çamdeviren (Қарағай қопарған); Яхия Кемал Бейатлы: İstanbul Şairi (Стамбул ақыны); Мехмет Акиф Эрсой: Ümmetçi Şair (Мұсылмандардың ақыны); Орхан Вели Канык: Sokağı Şiire Getiren Şair (Көше тілімен жырлаған ақын); Өмер Бедреттин Ушаклы: Anadolu Şairi (Анадолы ақыны); Ахмет Хашим: Akşam Şairi (Кешқұрым ақыны); т.б. сынды лақап есімдер Түркия халқының көпшілігіне танымал. Бұл лақаптар ақын-жазушылардың әдеби тұлғасына және шығармаларындағы басым тақырыптарға қарай берілгенін атап айтуға болады.

Түркияда 1934 жылы 21 маусым күні «сойады (әулет аты) заңы» бекітілді. 1935 жылдың 2 қаңтарынан бастап күшіне енген осы заң бойынша әрбір азаматтың атымен бірге фамилиясының болуы шарт. Осы заң аясында азаматтардың фамилиясы кісінің өз қалауы бойынша немесе кеңсе қызметкерінің шешіміне қарай белгіленген. Яғни бұл үдерісте көп жағдайда кісінің шыққан тегінен гөрі лақап аты назарға алынғанын байқауға болады. Басқаша айтқанда, Түркия азаматтарының фамилиясы көп жағдайда атасының атынан емес, әулетіне берілген ресми есім негізінде жалғасады. Аталған заң қабылданған кезеңге дейін де Түркия азаматтарының атымен қоса лақабы немесе әулетінің және әкесінің аты қоса аталатын. Сойады заңынан кейін 1935 жылы 26 қараша күнгі №2590 бұйрық бойынша ресми құжаттарда азаматтардың негізгі атының жанында аға, қажы, қожа, бей, ханым, хазрет, паша, т.б. секілді дәрежелері мен өзге лақаптарының қолданылуына тыйым салынған.

Нәтижелерді талқылау. Міне, осылайша әдемі әрі ерекше лақап аттарын шығармаларының астына қолтаңба етіп қалдырып, тарих бетінде қалған қазақ пен түрік ақын, жазушылардың лақап және бүркеншік аттары мен қойылу сипатына алдыңғы зерттеулерге сүйене отырып ой топшыладық. Қорыта келе, мынадай тұжырымға келдік:

- адам атаулыға туғанда бір есім берілсе, бірнеше лақап аттары болуы мүмкін.
- лақап аттарының астарында терең тарихи оқиға мен қоғамдық-әлеуметтік кезең жатыр.
- лақаптар мен бүркеншік есімдер авторлармен қатар, шығарма кейіпкерлері үшін де қолданылған.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

- Османлы кезеңі түрік әдебиеті өкілдері лақап есім қолдануды үрдіске айнылдырып, шығармаларының соңғы бәйітінде лақап аттарын білдірген. Бұл үрдіс түрік әдебиетіне парсы, араб, иран әдебиеттерінен енгенін байқауға болады. XIX ғасырдың соңынан бастап түрік әдебиетінде саяси себептерге байланысты бүркеншік есім қолданыла бастаған. Бүркеншік есім қолдану қазақ әдебиетінде де кеңінен қолданыс тапқан.
- әлеуметтік, яки қоғамдық жағдайға байланысты берілген лақап аттар қазақ пен түрік әдебиетінде ортақ мақсатта қойылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөз соңында айтарымыз, қазақ және түрік әдебиеттерінде бейресми есімдердің, лақап аттардың түрі сан алуан деп айтсақ болады. Кейбір тұлғалар лақап есімді өздері таңдап қойса, кейбіреулеріне ағайын-туыс, халық қойған. Әр қолданушы бүркеншік есімдерді белгілі бір себеп-салдарларға, қандай да бір мақсатқа байланысты қолданады. Адам ныспысы қаншалықты қысқартылып немесе өзгеріске енгенімен, көбінесе азан шақырылып қойылған есімінен ұзап кетпейтінін ескеру қажет. Салыстыра келгенде қазақ және түрік әдебиетіндегі лақаптар мен бүркеншік есімдердің қойылу сипаты ортақ екеніне көз жеткіздік. Сонымен қатар Қазақстан мен Түркияда кісінің аты мен тегіне (әулет есімі) қатысты өзгешеліктер көрсетілді. Қазақтанда кісінің тегі ретінде әкесінің немесе атасының аты беріледі. Ал Түркияда 1934 жылы 21 маусым күні бекітілген «сойады заңы» аясында, ел азаматтарына кеңсе қызметкері тарапынан көп жағдайда лақап есімі негізінде берілген тегі атадан балаға өтіп, ресми түрде әулеттің аты ретінде бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді.

Ақын-жазушылар көбінесе лақап аттарды мынадай жағдайларға байланысты қолданады деген қорытынды жасадық:

- өздерін еркін сезіну үшін;
- көздеген мақсатына жету үшін;
- кісілік тұлғасына тән ерекшелікті көрсету үшін;
- заманның үрдісіне сай болу үшін;
- кейіпкерлерін лақап атымен сипаттап, қоғамдағы шынайылықта жеткізу мақсатында қолданады.

Әдебиет саласындағы лақап есімдердің табиғатын, оның әртүрлі қасиетін зерттеу – шығармалардың шынайы авторы мен тұлғалық сипатын анықтауда маңызы мол. Өткен ғасырларда лақаптар мен бүркеншік аттардың көптеп қолданылуына байланысты ескі басылым беттерінде жарияланған кейбір әдеби шығармалар мен мақалалардың авторын анықтау жұмыстары әлі күнге дейін жалғасып келеді. Қазақ әдебиетіне қатысты лақаптар мен бүркеншік есімдер жайлы зерттеулер аз емес. Осы тұрғыда Түркияда әдебиеттегі лақап есімдер сөздігі дайындалып, ақын-жазушылардың лақаптары мен бүркеншік есімдері көрсетілген. Қазіргі кезде де лақап есімдер көп қолданылады. Тіпті қазір өнер адамдары арасында лақап есім қолданылып, танымал болып жүргендері жетерлік. Шығарма авторының әдеби тұлғасының анықталуы – әдебиет тарихы, әдеби байланыстар, көркем мәтін талдау үшін де өте маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Әлиакбарова, А. (2020). Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы замануи қазақ антропонимиясы: трансмиссия, трансформация // (Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). –Алматы. –278 б.
- Бауыржан Мырзақұл: Абай есімі – Ибраһимнің қысқарған түрі <https://azan.kz/kz/maqalat/read/bauyirzhan-myrzaqul-abay-esimi-ibrahimnin-qyysqargan-tyri-11125> (15.08.2022ж.)
- Çalık, E. (1999). Türk Edebiyatında Müstear-Mahlas-Tapşirmalar. Erzurum: Bakanlar Mataacılık. 256 s.
- Çetin, N. (2012). Takma İsimler Sözlüğü. Ankara: Akçağ yayınevi. 232 s.
- Джарасова Т.Т. (2005). Лингвомәдениет контексіндегі псевдонимдер (қазақ, орыс және ағылшын материалдары бойынша). Фил. ғыл. канд. диссертация. –Алматы. –122 б.
- Ercilasun, A. B. (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 502 s.
- Жанұзақов Т.Ж. (1971). Қазақ есімдерінің тарихы (Лингвистикалық және тарихи этнографиялық талдау). –Алматы: Ғылым. –218 б.
- Масанов И.Ф. (1960). Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. IV том. Изд. всесоюзной книжной палаты. –С.558.
- Қазақ грамматикасы (2022). Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. /Жауапты ред. Е. Жанпейісов. –Астана: Астана полиграфия. –783 б.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

- Рақымқызы Р. (2011). Бала Қанаштан – Шығыс жұлдызы Шоқан Уәлихановқа дейін // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Шоқан Уәлиханов (1835–1865). – № 12 (24). –5–9 б.
- Сағындықұлы Б. (2011). Қазақ тілінің тарихы. –Алматы: «Қазақ университеті». –85 б.
- Sakaoğlu, S. (2018). Aile içi sevgi sözlerden oluşan takma adlar üzerine// 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi.-Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları. -s. 327-339.
- Сейдімбек А. (2009). Антропонимика және шежіре // Ономастикалық Хабаршы. –Алматы. – №1 (15).
- Суперанская А.В. (1969). Структура имени собственного: фонология и морфология. Москва, Наука, 1969. 207 с.
- URL-1 Алфавит бойынша есімдер, Қазақша есімдердің тізімі <http://bilim-all.kz/esimler/all> (15.08.2022ж.)
- URL-2 Сыныптан тыс іс-шара «Ұлылардың ұлысы – Абай» <https://infourok.ru/siniptan-tis-issgara-lilardi-lisi-abay-864188.html> (15.08.2022ж.)
- Zengin, D. (2014). Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları. Sosyo-kültürel ve Bilimsel Bir Yaklaşım. Ankara: Kurmay Basın yayın dağıtım. -472 s.

REFERENCES

- Álıakbarova, A. (2020). Jańa áleymettik-mádeni jaǵdardaǵy zamanýy qazaq antroponimnasy: trancmısna, trancfopmatsıa // (Filocofıa doktopy (PhD) dápejecin alý úshin daıyndalǵan díceptatsıa). –Almaty. –278 b.
- Бауыржан Мырзақұл: Абай есими – Ібраһимнің қысқарған түпі <https://azan.kz/kz/maqalat/read/bauyirzhan-myrzaqul-abay-esimi-ibrahimnin-qyysqarqan-tyri-11125> (15.08.2022j.)
- Çalık, E. (1999). Türk Edebiyatında Müstear-Mahlas-Tapşımalar. –Erzurum: Bakanlar Mataacılık. –256 s.
- Çetin, N. (2012). Takma İsimler Sözlüğü. –Ankara: Akçağ yayınevi. –232 s.
- Djapacova T.T. (2005). Lingvomádeniet konteksindeki psevdonimler (qazaq, orys jáne aǵylshyn materialdary boıynsha). Fil. ǵyl. kand. dísertatsıa. –Almaty. –122 b.
- Ercilasun, A. B. (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I. -Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. -502 s.
- Januzaqov T.J. (1971). Qazaq ecimdepiniń tapıhı (Lingvıctıkalyq jáne tapıhı etnografıalyq taldaý). –Almaty: Ǵylym. –218 b.

Türkoloji

№ 2(114), 2023

ЕРЛАН ЖИЕНБАЕВ & ӘСИЯ АБДУЛХАЙ

- Macanov I.F. (1960). Slovar psevdonimov rýsskih pisatelei, ýchenyh i obestvennyh deiatelei. IV tom. Izd. vsesoýznoi knijnoi palaty. –S.558.
- Qazaq grammatıkacy (2022). Fonetika, sózjasam, morfologııa, sintaksıs. /Jaıapty red. E. Janperisov. –Actana: Astana polıgrafıa. –783 b.
- Raqymqyzy P. (2011). Bala Qanashtan – Shyǵyc juldyzy Shoqan Ýalıhanovqa deın // Juldyzdap otbacy. Ańyz adam: Shoqan Ýalıhanov (1835–1865). – № 12 (24). – 5–9 b.
- Saǵyndyquly B. (2011). Qazaq tiliniń tapıhy. –Almaty: «Qazaq ǵnıverciteti». –85 b.
- Sakaoǵlu, S. (2018). Aile içi sevgi sózlerden oluřan takma adlar úzerine// 9. Milletlerarası Türk Halk Kúltürü Kongresi.-Ankara: TC Kúltür ve Turizm Bakanlıǵı yayınları. -s. 327-339.
- Seıdimbek A. (2009). Antponımika jáne shejipe // Onomactıkalyq Habapshy. – Almaty. – №1 (15).
- Sýpepankara A.V. (1969). Strýktýra imeni sobstvennogo: fonologıa i morfologıa. Moskva, Naýka, 1969. 207 s.
- URL-1 Alfavit boıynsha esimder, Qazaqsha esimderdiń tizimi <http://bilim-all.kz/esimder/all> (15.08.2022j.)
- URL-2 Synyptan tys is-shara «Ulylardyń ulyıy – Abay» <https://infourok.ru/siniptantis-issshara-lilardi-lisi-abay-864188.html> (15.08.2022j.)
- Zengin, D. (2014). Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları. Sosyo-kúltürel ve Bilimsel Bir Yaklaşım. Ankara: Kurmay Basın yayın daǵıtım. -472 s.

Öz

Her milletin kendine has dil özellikleri vardır. Bu özellikler arasında takma ad kullanma geleneđi özel bir yere sahiptir. Ezan okunarak verilen ismin yanı sıra bir lakap ya da mahlasın kullanıldıđı da edebiyat alanında yaygın olarak bilinmektedir. Ulusal bir gelenek haline gelen lakap isim kullanma adeti toplumun zihniyetini etkilemede güçlü bir yere sahiptir. Tarihi kahramanlıkları sayesinde günümüze kadar ulařmış olan birçok efsanevi kişiler takma isimleriyle nesiller boyu anılmıştır. Bu bağlamda Kazak ve Türk edebiyatında da řair ve yazarların bir çok lakap isim kullandıđı bilinmektedir. Ancak çeřitli nedenlerle insanların adları deđiřmiş, hatta bazı aydınların adları unutulmuş, tarihsel önemleri sönük kalmıştır. Bazı aydınlar siyasi etki altında zorla takma ad kullanırken bazıları ise takma ad kullanmayı moda olarak görmüřtür. Kazak edebiyatında ünlü řair ve yazarlar “Ult uztazı (Milletin kılavuzu)”, “Otan akımı (Vatan řairi)”, “Jır padiřası (řiir ustası)” vb. gibi sıfatlarla birlikte anılmaktadır. Bu onurlandırma Türk edebiyatında da yaygındır. Çalışmamızda Kazak ve Türk aydınlarının edebi eserlerinde kullandıđı lakapların özellikleri incelenmiştir. Bu bağlamda Kazak ve Türk aydınlarının lakap isimlerinin ortaya çıkıř sebepleri ele alınmıştır. Ayrıca lakaplarla ilgili birkaç terimin anlamı

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

verilerek geçen yüzyılda popüler olan bu geleneğin günümüzde devamı hakkında söz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: yansıma alanı, Kazak ve Türk aydınları, mahlas, lakaplar, toplum liderleri, resmi olmayan isim

(Yerlan ZHIYENBAYEV, Assiya ABDULKHAY. KAZAK VE TÜRK EDEBİYATINDA LAKAPLAR VE ONUN VERİLİŞ KARAKTERİ)**Аннотация**

Каждая нация имеет свои языковые особенности. Среди этих особенностей особое место занимает процесс никнейма. Наряду с основным именем человека широко известно в области литературы и существование прозвища или псевдонима. Соблюдать и выбирать сокращенные имена, имеющие благозвучный смысл и смысл, – национальная традиция, которая прочно заняла место в сознании народа. Через многие исторические события деяния легендарных людей дошли до наших дней и запомнились поколениям под их известными именами. В казахской литературе некоторые поэты и писатели, известные по прозвищам «Поэт Родины», «Король песен» и др. Видно, что этот процесс также широко используется в турецкой литературе. Не секрет, что поэты-писатели часто используют прозвища в казахской и турецкой литературе. Однако по разным причинам имена людей изменились, и даже имена некоторых интеллигентов были забыты, а их историческое значение померкло. Некоторые из них были вынуждены использовать псевдонимы из-за политического влияния, а другие знали, что использовать прозвища было модно. В статье, рассматривая проблему определения видов псевдонимов и косвенных имен и прозвищ в ономатическом пространстве казахской и турецкой литературы и показывая их причины, представлены критерии их разграничения перед подрастающим поколением, уточняя общие и уникальные черты имен. В статье всесторонне проанализированы причины появления вторичных имен казахской и турецкой интеллигенции. Также «Почему так мало приверженцев этой популярной в прошлом веке традиции?» Прогнозы были сделаны по существу вопроса. Кроме того, было дано значение нескольких терминов, связанных с прозвищами.

Ключевые слова: звукоподражательное пространство, казахская и турецкая интеллигенция, псевдоним, прозвища, общественные деятели, неофициальное имя.

(Ерлан ЖИЕНБАЕВ, Асия АБДУЛХАЙ. ПРОЗВИЩА В КАЗАХСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ХАРАКТЕР ИХ ПЕРЕДАЧИ)

Türkoloji

№ 2(114), 2023

ЕРЛАН ЖИЕНБАЕВ & ӘСИЯ АБДУЛХАЙ

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Yerlan ZHIYENBAYEV (%50), Assiya ABDULKHAY (%50)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 81'373; 001.4

FTAMP 16.21.47